

Ocena działań wspierających Ukraińców w ramach programu "Uniwersytet Warszawski dla Ukrainy".

Słowa kluczowe: badanie ankietowe, rozwój umiejętności, skuteczność programu

Keywords: survey, skills development, program effectiveness

Abstrakt: Artykuł przedstawia wyniki badania przeprowadzonego w ramach programu „Uniwersytet Warszawski dla Ukrainy”, którego celem była ocena skuteczności prowadzonych działań z perspektywy jego uczestników. Istotne było jak ocenili oni jakość zajęć, ich dostosowanie do potrzeb, a także ich wpływ na indywidualny rozwój umiejętności społecznych i kulturowych. Badanie przeprowadzono metodą CAWI (Computer-Assisted Web Interview), zbierając odpowiedzi od 1631 uczestników programu. Kwestionariusz zawierał pytania w języku ukraińskim i był oparty na pięciostopniowej skali Likerta.

Okazuje się, że uczestnicy programu pozytywnie ocenili działania wspierające, zwracając uwagę na ich efektywność w pomaganiu im w radzeniu sobie z trudnymi emocjami i w adaptacji do nowej rzeczywistości. Wyniki ankiety sugerują, że oferowane zajęcia były dobrze dopasowane do potrzeb uczestników, a wsparcie społeczno-edukacyjne miało kluczowe znaczenie w procesie adaptacji i przełamywania traumy wojennej. Sukces programu pokazuje, jak ważna jest kompleksowa pomoc, uwzględniająca zarówno wsparcie psychiczne, jak i edukacyjne w procesie integracji uchodźców. Artykuł potwierdza, że programy pomocowe oparte na edukacji i wsparciu społecznym mogą być skutecznym narzędziem w pomocy osobom doświadczającym traumy wojennej, oferując im możliwość lepszego przystosowania się do zmienionych warunków życiowych.

Abstract: The article presents the results of a study conducted as part of the "University of Warsaw for Ukraine" program, the aim of which was to assess the effectiveness of the activities carried out from the perspective of its participants. It was important how beneficiaries assessed the quality of the classes and workshops, their adaptation to needs, and their impact on the individual development of social and cultural skills. The survey was conducted using the CAWI (Computer-Assisted Web Interview) method, collecting responses from 1,631 program

participants. The questionnaire contained questions in Ukrainian and was based on a five-point Likert scale.

It turns out that the program participants positively assessed the support activities, noting their effectiveness in helping them cope with difficult emotions and adapt to the new reality. The survey results suggest that the activities offered were well suited to the participants' needs, and socio-educational support was crucial in the process of adaptation and overcoming war trauma. The success of the program shows how important comprehensive assistance is, including both psychological and educational support in the refugee integration process. The article confirms that aid programs based on education and social support can be an effective tool in helping people experiencing war trauma, offering them the opportunity to better adapt to changed life conditions.

1. Wstęp

Trafna i rzetelna pomoc ludziom w trudnych sytuacjach nie jest łatwym zadaniem, zwłaszcza jeśli tej pomocy potrzebują szybko. To niełatwe zadania weryfikuje poglądy, teorie głoszone przez człowieka. Epatowanie gotowością niesienia pomocy potrzebującym jest praktykowane podczas niemal wszelkich działań promujących osoby publiczne. Jednakże dopiero sytuacja realna je weryfikuje. Takim przykładem był wybuch wojny na Ukrainie. Uciekający obywatele Ukrainy, pozostający bez środków do życia potrzebowali realizacji tych głoszonych haseł. Jak dobrze wiadomo, doraźna pomoc jest istotna w danej chwili, ale nauczenie radzenia sobie w nowej rzeczywistości jest nie lada wyzwaniem. Naprzeciw temu wyzwaniu stanął zorganizowany na Uniwersytecie Warszawskim Program „Uniwersytet Warszawski dla Ukrainy”. Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie wyników realizacji programu w opinii samych uczestników. Założeniem programu była merytoryczna pomoc obywatelom Ukrainy poprzez szeroką ofertę dedykowanych zajęć. Badanie przeprowadzone metodą CAWI pozwoliło zebrać opinie 1631 respondentów i wyciągnąć wnioski na temat przeprowadzonego działania pomocowego. Badanie było przeprowadzone w czasie trwania projektu. Otrzymane wyniki wraz z wnioskami zostały opisane w niniejszym artykule w oparciu o teoretyczne wstępne rozważania na jakich opierała się idea samego programu.

2. Merytoryczne fundamenty programu

Agresja Rosji przeciwko Ukrainie poważnie dotknęła całe ukraińskie społeczeństwo. Dzień 24 lutego 2022 roku wpisał się na zawsze w karty historii świata. W tym dniu wojska rosyjskie zgromadzone wzdłuż granic Ukrainy zaatakowały militarnie swojego sąsiada. Wydarzenie to spotkało się z dużym niedowierzaniem, ale i szybkim udzielaniem wsparcia dla obywateli Ukrainy. Rosyjski agresor zajął dużą część terytorium atakując instytucje edukacyjne, szpitale, targowiska, centra handlowe i inne ośrodki wykorzystywane przez ludność cywilną. Wiele osób zmuszonych było do opuszczenia swojego domu i miejsca pracy, szukając bezpieczeństwa na emigracji. Jest to tożsame z innymi przypadkami konfliktów zbrojnych, które na różne sposoby wpływają na ludność cywilną (Boehland 2015), w których zacierają się granice między wojną a terroryzmem (Tumber 2009).

Wychodząc naprzeciw trudnej sytuacji obywateli Ukrainy, Uniwersytet Warszawski stworzył najbardziej obszerny w ofertę program „Uniwersytet Warszawski dla Ukrainy”. W ramach programu działania, które miały pomóc, pogrążonym w trudnościach obywatelom Ukrainy, odnaleźć się w nowej rzeczywistości, poprzez udział w różnych warsztatach zajęciowych. Zaoferowano pakiet działań, mających na celu rozwój, rekreację, realizowanie marzeń, rozwój hobby i poznawanie nowych ludzi. Program „Uniwersytet Warszawski dla Ukrainy”, był punktem wyjścia dla osób poszukujących wsparcia, odnalezienia wsparcia w traumatycznej sytuacji w jakiej znaleźli się nagle. Poznając zmagania uczestników programu obserwowano jak przeżyli i zmagali się z traumatycznymi wydarzeniami, nieprzyjemnymi emocjami, myślami i wspomnieniami. Często były to typowe zachowania dla zespołu stresu pourazowego (PTSD) – zaburzenia psychicznego, które zostało spowodowane przez traumatyczne wydarzenie (Turrini, Tedeschi, Cuijpers 2021). Istotne dlatego stało wsparcie społecznoedukacyjne. Świadomość faktu, że człowiek jest z natury istotą społeczną i musi żyć wśród innych ludzi i z nimi współpracować (Arystoteles, 1996), przyczyniło się do dużej popularności programu. Istotne w trudnej sytuacji obywateli Ukraińskich, było ukształtowanie się w relacjach z innymi ludźmi – z członkami rodzin, narodowości, pochodzenia a następnie wspólnych zainteresowań, pasji czy poglądów. Nauka, w tym przypadku, polegała na obserwacji, naśladownictwie, rozmowach, współodczuwaniu czy reagowaniu na bodźce (Aronson, Aronson 2020). Skupienie na tych elementach rozwoju człowieka było kluczowe w fazie tworzenia programu. Oferta zajęciowa, pracownicy będący również obywatelami Ukrainy – znający problemy uczestników programu oraz język, interdyscyplinarność całego przedsięwzięcia realizowanego przy współpracy różnych jednostek UW, wpisywało się w teorię potrzeb człowieka (Calicchio 2023). Każda osoba, według ogólnej teorii systemów, podobnie jak psychosyntezy jest całością, złożoną z poszczególnych części, które jednocześnie

są częścią większego systemu (Young 1996). System zmienia się nieustannie, poprzez samoregulację lub adaptację do zewnętrznych zmian. Jeżeli dokonuje się zmiana w systemie zewnętrznym, następuje też wewnętrzna reakcja, prowadząca do utrzymania systemu w dynamicznej równowadze (tj. homeostaza) (Białek 2022). Zmiany zewnętrzne zachodzące na Ukrainie, wpłynęły w znaczący sposób na wnętrze obywateli tego kraju. Możliwość zachowania równowagi istotna była dla odpowiedniego funkcjonowania jednostki, jej racjonalnego myślenia oraz dbałości o siebie i najbliższych. W tym trudnym czasie wszelkie działania podejmowane w programie „Uniwersytet Warszawski dla Ukrainy” miały służyć wsparciu zachowania równowagi psychicznej.

Organizm jako system posiada także własny system informacyjny o zmianie. Może nim być jakakolwiek reakcja (obniżenie czy podwyższenie temperatury) lub zmiana nastroju czy obrazowe, symboliczne, intuicyjne postrzeganie rzeczywistości, będące odpowiedzią na zmianę. W ogólnej teorii systemów mówi się o tzw. negatywnych i pozytywnych reakcjach zwrotnych (feedback), które oddziałują na każdy aspekt działania systemu, włączając całość. Może się zdarzyć, że jakiś zewnętrzny wpływ może, działając niespodziewanie, zniszczyć system. Dlatego też, aby zapobiec destrukcji i przeżyć, musi on natychmiast stworzyć wzorzec reakcji kompensacyjnej, która jest niezbędna dla danej sytuacji i otoczenia. Ten proces nosi nazwę: adaptacji, samo-organizacji lub uczenia się (Luty 2021). Takie zjawiska często obserwowane były w siedzibie programu. Zachowania typowe dla zaakceptowania zmian wywoływały duże emocje i potrzebę dzielenia się swoimi przeżyciami, przemyśleniami z innymi, często z nowo poznanymi osobami a będącymi najbliższymi w danym momencie.

Wszelkie działania podejmowane w programie opierały się na fundamencie rozważań naukowych podczas interdyscyplinarnych konsultacji z jednostkami naukowymi. Program działań był autorskim planem pracy z uczestnikami programu jednak opierał się na doświadczeniu prowadzących i rozmowach z otoczeniem jednostek Uniwersytetu Warszawskiego biorących udział w programie.

W efekcie finalnym program opuściło wiele osób deklarujących zadowolenie ze wsparcia i opieki oraz wyedukowania w obszarze aktualnym z perspektywy rynkowej.

Konkluzją całego przedsięwzięcia naukowo-edukacyjnego było zweryfikowanie odczuć towarzyszących uczestnikom programu. Zweryfikowanie czy odczucia pracowników programu i ich obserwacje są tożsame z odczuciami uczestników możliwe było dzięki przeprowadzeniu autorskiej ankiety wśród uczestników programu na koniec działań.

3. Ocena działań wspierających Ukraińców, na przykładzie Programu "Uniwersytet Warszawski dla Ukrainy" – na podstawie badań własnych

Aby ocenić skuteczność programu "Uniwersytet Warszawski dla Ukrainy" poproszono uczestników o wypełnienie ankiety. Ankieta była autorskim badaniem przeprowadzonym wyłącznie na potrzeby finalnej analizy działań podjętych w programie i ich skuteczności.

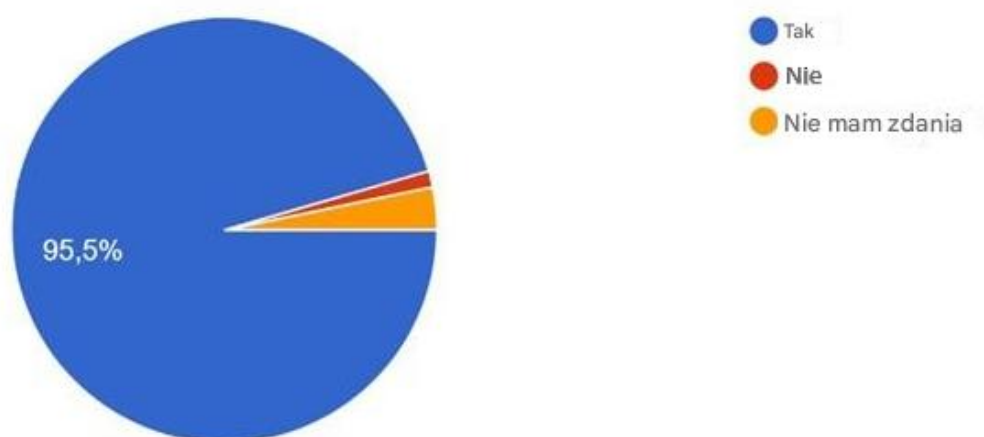
Ankieta przeprowadzona została metodą CAWI. Udział w niej był dobrowolny, ale informowano uczestników o wartości wyników dla całości programu. Badanie było anonimowe.

Zbieranie danych rozpoczęto w lipcu 2023 roku, gdyż na tym etapie zauważono dużą aktywność uczestników, popularność i rozpoznawalność programu poza Uniwersytetem Warszawskim oraz sukcesywnie zwiększającą się liczebność uczestników. W badaniu wzięło udział uzyskano 1631 odpowiedzi. W kwestionariuszu skierowanym do respondentów znalazło się 12 pytań i nawiązywały do oceny zajęć oferowanych w projekcie – ich skuteczności, ciekawości, rozwojowi umiejętności (społeczno-kulturowych jak i społecznych), a także dostosowaniu do potrzeb uczestników. Kwestionariusz zawierał pytania dotyczące oceny zajęć przez uczestników, przy czym w wybranych pytaniach zastosowano pięciostopniową skalę Likerta, gdzie respondenci określali istotność badanych aspektów. Na skali 1 oznaczało najniższy stopień, a 5 - najwyższy.

Całość ankiety była w języku ukraińskim, aby uniknąć nieporozumień językowych i nie utrudniać udzielania odpowiedzi badanym.

Otrzymane wyniki przedstawiono na wykresach i pokrótce omówione.

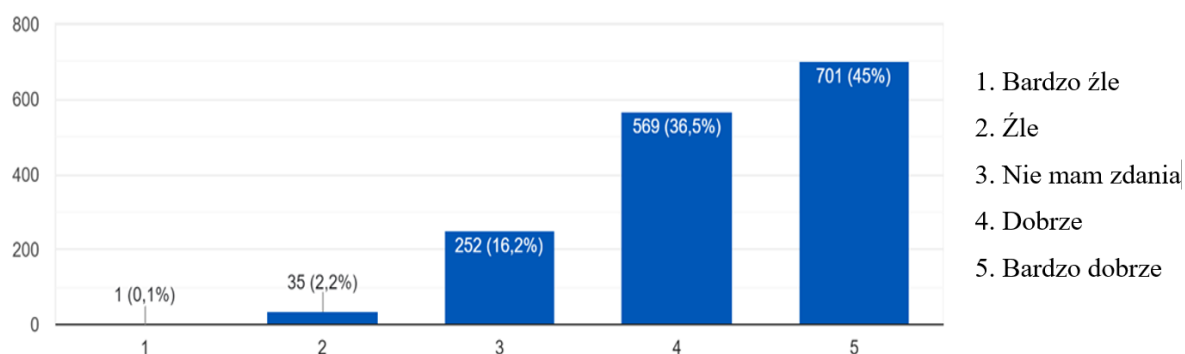
Pierwsza część ankiety dotyczyła oceny skuteczności programu w ułatwieniu uczestnikom funkcjonowania w polskim środowisku (wykres 1) oraz określenia stopnia istotności tego aspektu dla respondentów (wykres 2).

Wykres 1. Opinia skuteczności pomocy prowadzonych zajęć w programie „UW dla Ukrainy” w radzeniu sobie w nowym środowisku, w Polsce.

Źródło: opracowanie własne

Niemal wszyscy respondenci (95,5%), uznali, że zajęcia prowadzone w programie „UW dla Ukrainy” były pomocne w odnalezieniu się w nowym, polskim otoczeniu.

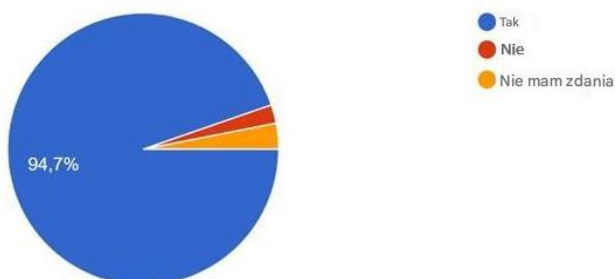

Wykres 2. Stopień przydatności zajęć

Źródło: opracowanie własne

Otrzymane wyniki prezentują przewagę odpowiedzi pozytywnych – w stopniu bardzo dobrym (45%) i dobrym. (36,5%). Już pierwsze wyniki przedstawiają program w dobrym świetle, jako trafne działanie odpowiadające potrzebom grupy docelowej.

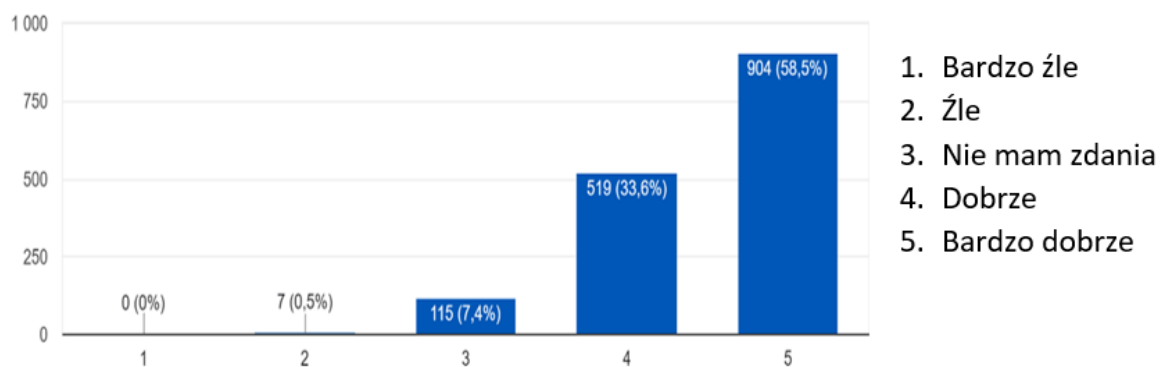
Drugie pytanie dotyczyło stopnia dostosowania zajęć do potrzeb i oczekiwań respondentów (wykres 3), a poziom istotności tego aspektu dla uczestników przedstawiono na wykresie 3.

Wykres 3. Opinia dostosowania zajęć do potrzeb i oczekiwań respondentów w programie „UW dla Ukrainy”.

Źródło: opracowanie własne

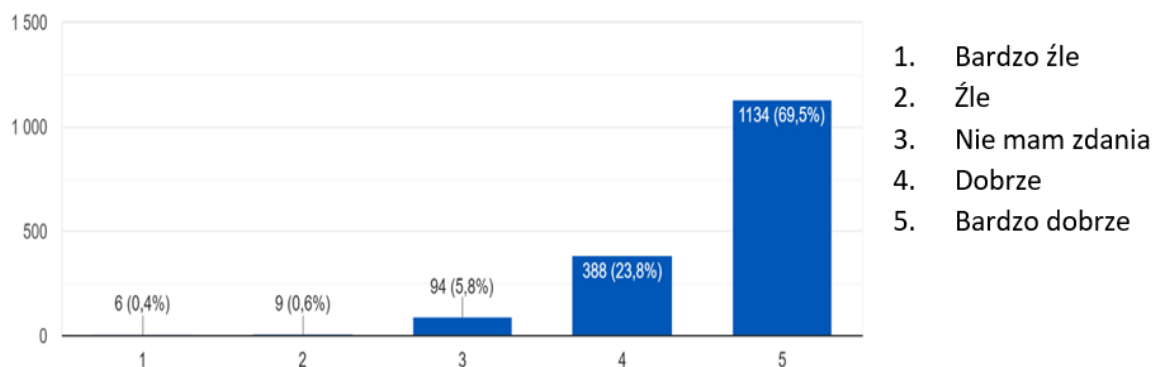
Wyniki dotyczące dostosowania zajęć do potrzeb uczestników korespondują z rezultatami przedstawionymi na poprzednim wykresie. Zdecydowana większość respondentów (94,7%) pozytywnie oceniła dostosowanie zajęć prowadzonych w programie „UW dla Ukrainy” do swoich potrzeb i oczekiwań. W szczegółowym rozkładzie odpowiedzi 58,5% badanych oceniło ten aspekt jako bardzo dobry, a 33,6% jako dobry (wykres 4).. Tak wysoka ocena stopnia dostosowania zajęć świadczy o trafnym doborze tematyki odpowiadającej potrzebom uczestników programu

Wykres 4. Ocena zajęć

Źródło: opracowanie własne

Kolejnym aspektem poddanym analizie była ocena tematyki zajęć pod kątem jej atrakcyjności dla uczestników (wykres 5).

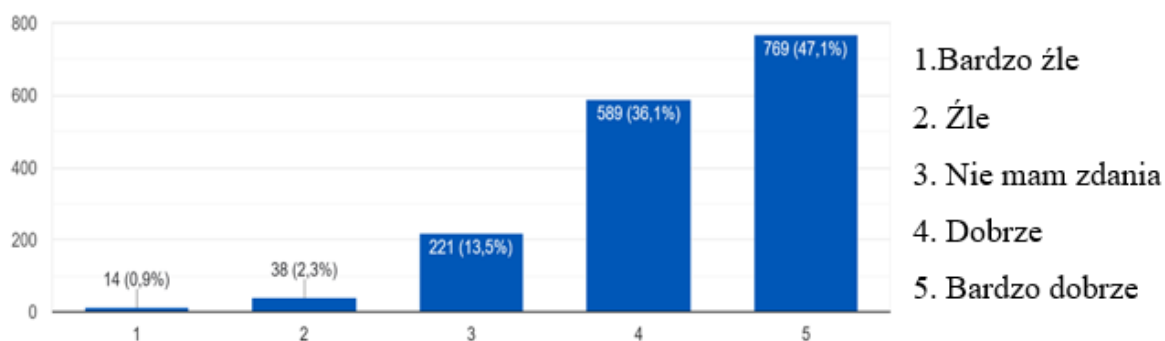

Wykres 5. Ocena tematyki zajęć

Źródło: opracowanie własne

Nie było zaskakujące, że i w tym przypadku ocena tematyki zajęć była oceniona dobrze. Tematykę zajęć w najwyższym stopniu (ocena 5) oceniło 69,5% respondentów, natomiast jako dobrą (ocena 4) określiło ją 23,8% uczestników badania. Przy licznych konsultacjach różnych jednostek uniwersyteckich biorących udział w projekcie, ich zaangażowaniu i proponowanej zróżnicowanej i szerokiej ofercie zajęć każda osoba zainteresowana programem mogła odnaleźć coś dla siebie. Ciągłe aktualizowanie programu pozwalało na stworzenie interesującej i ciekawej tematyki.

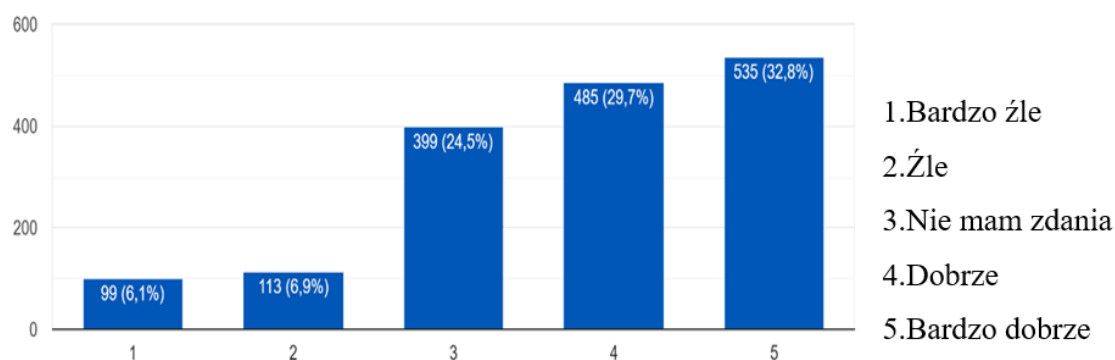
Czwarte pytanie dotyczyło oceny rozwoju umiejętności społeczno-kulturowych uczestników, co stanowiło jeden z kluczowych celów programu. Aspekt ten jest szczególnie istotny, ponieważ samorealizacja i adaptacja w nowym środowisku są silnie uzależnione od stopnia integracji społecznej oraz przyswojenia norm kulturowych. Wyniki prezentuje wykres 6.

Wykres 6. Stopień rozwoju umiejętności społecznych i kulturowych

Źródło: opracowanie własne

Wyniki wskazują na bardzo dobrą przydatność programu w zakresie rozwoju umiejętności społecznych i kulturowych. 47,1% badanych oceniło rozwój swoich umiejętności społeczno-kulturowych jako bardzo dobry, a 36,1% jako dobry. Te pozytywne wyniki potwierdzają skuteczność programu w realizacji jednego z jego kluczowych założeń - wspierania procesu integracji społecznej uczestników oraz ich adaptacji do nowego kontekstu kulturowego. W trakcie badania zapytano o wpływ oferowanej tematyki zajęć na rozwój umiejętności zawodowych. Było to istotne w kategoriach samorozwoju badanych, realizacji pasji i własnych zainteresowań naukowych. Ponadto miało to pozwolić respondentom na zasymilowanie się w nowym środowisku i kontynuację zawodowych działań jakie rozpoczęli wcześniej. Wyniki prezentuje wykres 7.

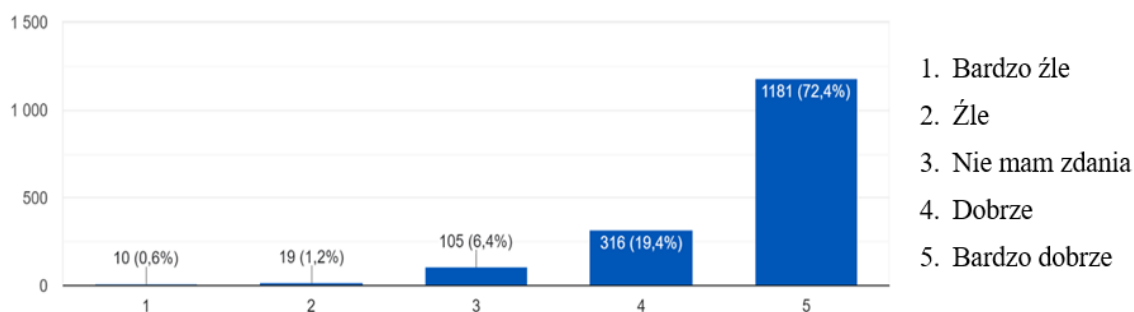

Wykres 7. Stopień rozwoju umiejętności zawodowych Z

Źródło: opracowanie własne wnioski

W tym przypadku odpowiedzi respondentów były nieco bardziej zróżnicowane aniżeli we wcześniejszych pytaniach. Przewagę stanowiły pozytywne oceny, jednak pojawiły się zdania nisko oceniające tą cechę programu. Rozkład ocen przedstawiał się następująco: najwyższą ocenę (5) przyznało 32,8% respondentów, ocenę dobrą (4) wybrało 29,7%, ocenę średnią (3) wskazało 24,5% badanych, natomiast oceny niskie (2 i 1) zaznaczyło odpowiednio 6,9% i 6,1% uczestników. Zróżnicowanie ocen może wynikać z heterogeniczności grupy badawczej pod względem reprezentowanych zawodów oraz zróżnicowanego poziomu kompetencji wyjściowych. Mimo że przy tak licznej i zróżnicowanej grupie trudno osiągnąć pełną satysfakcję wszystkich uczestników, łączny odsetek ocen pozytywnych (62,5%) świadczy o skuteczności programu w zakresie rozwoju kompetencji zawodowych. Jest to istotne tym bardziej, że celem prowadzonych kursów w ramach programu “UW dla Ukrainy” miało być wsparcie edukacyjne, a nie na rozwój umiejętności zawodowych.

Istotne dla rozwoju programu, skuteczności założonych analiz było ustosunkowanie się uczestników do kwestii zróżnicowania / urozmaicenia oferowanych zajęć. Otrzymane wyniki prezentuje wykres 8.

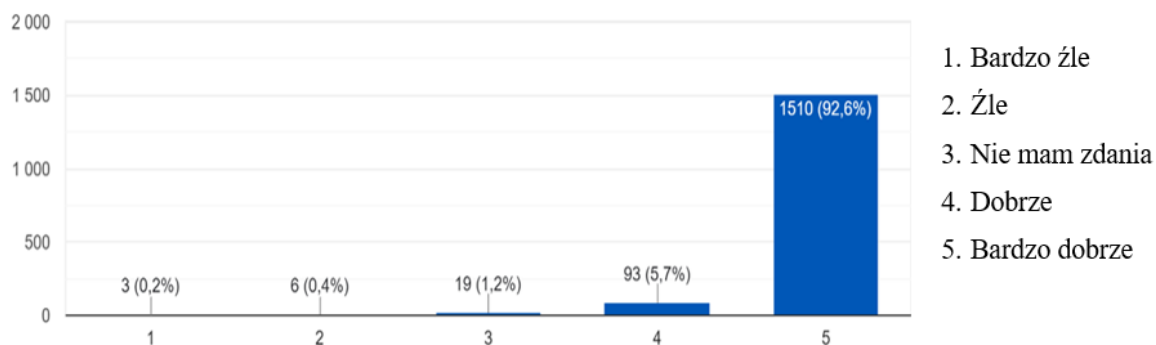

Wykres 8. Ocena zróżnicowania oferty zajęć w programie „UW dla Ukrainy”

Źródło: opracowanie własne

Ocena zróżnicowania oraz urozmaicenia oferty zajęć oferowanej w ramach programu „UW dla Ukrainy” była bardzo dobra – tej odpowiedzi udzieliło 72,4% respondentów. Z kolei 19,4% badanych oceniło ten aspekt programu na ocenę dobrą. Ten wynik jest ważny dla organizatorów, gdyż trud przygotowania rzetelnej i szerokiej oferty został zauważony i doceniony przez uczestników.

Aby dobrze realizować misję i założenia programu istotna była dobrze dobrana kadra zarządzająca. Kadra programu charakteryzowała się interdyscyplinarnym przygotowaniem i solidnymi podstawami merytorycznymi, co miało zapewnić wysoki poziom kompetencyjny prowadzonych zajęć. Równie istotnym czynnikiem jak aspekt edukacyjny była pozytywna atmosfera podczas zajęć. Dlatego też w ankiecie nie pominięto aspektu dotyczącego relacji uczestników z personelem realizującym program. Wyniki prezentuje wykres 9.

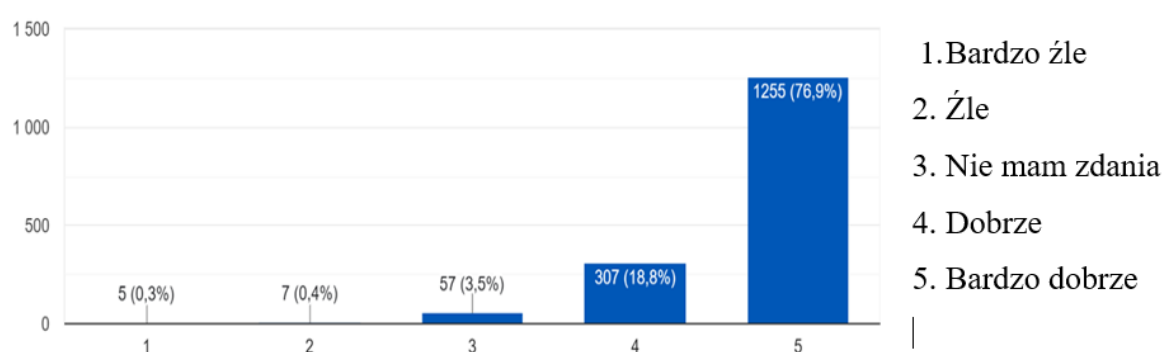

Wykres 9. Ocena pomocy osób pracujących w programie „UW dla Ukrainy”

Źródło: opracowanie własne

Niemal wszyscy uczestnicy badania ocenili osoby pracujące w projekcie jako pomocne i życzliwe (92,6%). Wskazuje to, że nie tylko program miał mocne fundamenty merytoryczne, ale i atmosfera była bardzo dobra. W takim działaniu jak pomoc osobom w trudnej sytuacji ważna jest atmosfera. Poczucie bezpieczeństwa, okazywanie wsparcia i zrozumienia, życzliwość to istotne elementy nawiązywania kontaktu z osobami po traumatycznych zdarzeniach. A często osoby odwiedzające siedzibę programu, wykazywały cechy PTSD. Dla nich atmosfera i poczucie zrozumienia były kluczowe do podjęcia dalszych działań rozwojowych.

W kolejnym pytaniu uwzględniono stopień przygotowania zajęć dla potrzeb odbiorców. Wyniki prezentuje wykres 10.

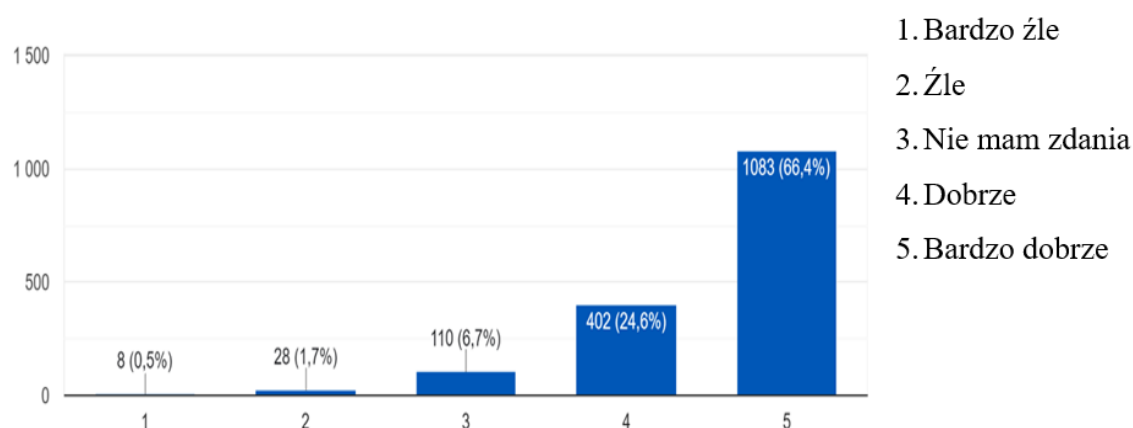

Wykres 10. Ocena stopnia przygotowania programu „UW dla Ukrainy” do potrzeb uczestników

Źródło: opracowanie własne

Ocena zajęć przygotowanych dla potrzeb osób, które przyjechały do Polski po 24.02.2022 roku została oceniona bardzo wysoko. Bardzo dobrze oceniło je 76,9% respondentów, a dobrze 18,8% badanych. Zatem działania, które program skierował do osób potrzebujących, były trafne i kompetentne. Potwierdza to znaczenie podjęcia inicjatyw w ramach programu oraz uzasadnia samą jego ideę. Aby program trafił do jak największej grupy osób, ważna była jego promocja i przekaz informacyjny. Obecnie największy zasięg reklamowania działań mają media społecznościowe. Na potrzeby programu stworzona została strona internetowa zawierająca opis procedur i link do formularza zgłoszeniowego (dostęp: <https://ua.wne.uw.edu.pl/2022/12/18/universytet-warszawski-dla-ukrainy-formularz-rejestracyjny/>) oraz fanpage na facebooku (dostęp: <https://www.facebook.com/UWdlaUkrainy>). Ponadto pracownicy jak i uczestnicy na prywatnych kontach mediów społecznościowych udostępniali, lajkowali, zamieszczali swoje zdjęcia, komentarze, opisy zajęć w jakich brali udział w ramach programu.

Ocena czytelności i zrozumienia informacji oceniana była przez respondentów w pytaniu 9, a otrzymane wyniki przedstawia wykres 11.

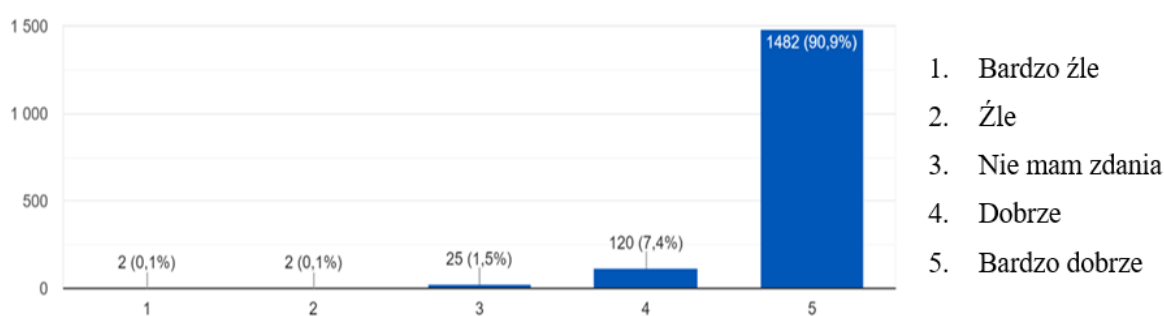

Wykres 11. Ocena jakości informacji zamieszczanych na stronie programu i w mediach społecznościowych

Źródło: opracowanie własne

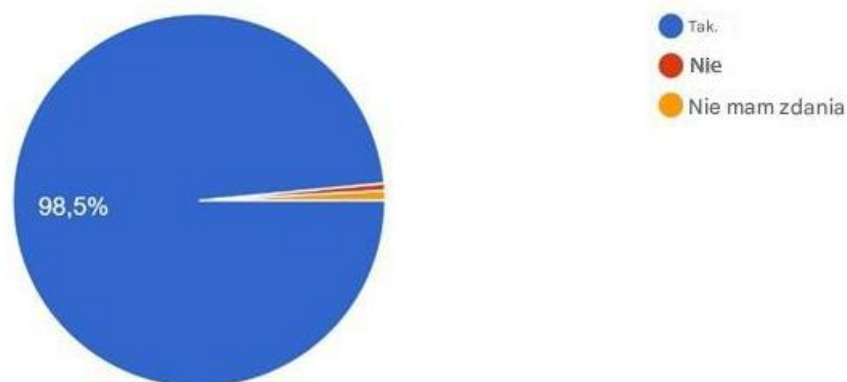
Informacje zamieszczane na stronie programu i w mediach społecznościowych były czytelne i zrozumiałe dla 91% respondentów ogółem (66,4% oceniło je bardzo dobrze, a 24,6 % dobrze). Przekaz informacyjny jest kluczowy dla sukcesu działań oraz dla popularności podejmowanych poczynań. Wyniki udowadniają, że zakres aktywności w mediach społecznościowych był odpowiedni i bardzo dobrze oceniany przez uczestników.

Ostatnie trzy pytania to ocena idei i realizacji programu (wykres 12), chęć podzielenia się z innymi osobami informacją o programie (wykres 13).

Wykres 12. Ocena idei i realizacji programu „UW dla Ukrainy”

Źródło: opracowanie własne

Wykres 13. Stopień polecenia programu „UW dla Ukrainy” znajomym, rodzinie

Źródło: opracowanie własne

Wnioski z wykresu 12 i 13 wykazują, że program cieszył się dużą akceptacją uczestników. Wszyscy wysoko ocenili ideę programu i niemal w 100% poleciliby program „UW dla Ukrainy” swoim znajomym oraz rodzinie.

Wniosek z otrzymanych w ankiecie informacji jednoznacznie pokazuje, że program był działaniem dobrze wpisującym się w potrzeby osób, którym był dedykowany.

4. Zakończenie

Otrzymane wyniki z autorskiego badania przeprowadzonego na potrzeby programu wykazały, że jego idea wpisала się w potrzeby uczestników, zajęcia spełniły oczekiwania respondentów, a wizja dalszej realizacji założeń programu powinna być kontynuowana. I choć dziś pomoc obywatelom Ukrainy wymaga innych działań, to rozpoczęty program „UW dla Ukrainy” był potrzebą serca ujętą w merytorycznych ramach edukacyjnego wsparcia osób potrzebujących go najbardziej. Same statystyki pokazują pozytywną ocenę podjętych działań czy też trafność oferty zajęć.

Zapoczątkowane działanie powinno być kontynuowane, w formie adekwatnej do potrzeb obecnych – asymilacji, wspólnego podejmowania działań nie tylko w obrębie społeczności Ukraińskiej, ale łączącej Polaków i Ukraińców w myśl dążenia do wspólnego dobra, życzliwości, dzielenia się wiedzą i umiejętnościami. Istotne jest to w myśl koncepcji, że człowiek jest istotą społeczną, czyli nie może żyć poza społeczeństwem, w którym zaspokaja swoje potrzeby i ma możliwość rozwoju (Zawojńska 2017).

Bibliografia

1. Arystoteles. Dzieła wszystkie, t.5, Etyka nikomachejska, Księga IX, 1169b, Warszawa, 1996.
2. Aronson E., Aronson J., Człowiek - istota społeczna, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa, 2020.
3. Białek E., Doświadczenie życiowe a duchowa natura człowieka. Wpływ traumy, XXVIII. Dydaktyka Literatury XXVIII, WSH, Warszawa, 2022.
4. Boehland N., The People's Perspectives: Civilian Involvement in Armed Conflict, Center for Civilians in Conflict, 2015.
5. Calicchio S., Abraham Maslow od hierarchii potrzeb do samorealizacji. Podróż w psychologii humanistycznej przez hierarchię potrzeb, motywację i osiągnięcie pełnego potencjału ludzkiego, 2023, ISBN: 9791222486802 (ebook).
6. Luty J., Sztuka jako adaptacja: uniwersalizm w estetyce ewolucyjnej. *Studia Philosophica Wratislaviensia*, 2011, t. XVI, doi:10.19195/1895-8001.16.1.1.
7. Tumber H., *Covering War and Peace*, [w:]: *The Handbook of Journalism Studies*, red. Wahl-Jorgensen K., Hanitzsch T., New York: Routledge, 2009.
8. Turrini G, Tedeschi F, Cuijpers P, et al., A network meta-analysis of psychosocial interventions for refugees and asylum seekers with PTSD. *BMJ Global Health* 2021, doi:10.1136/ bmjgh-2021-005029.
9. Young B. M., Psychosynthesis and deep ecology. *AAP Newsletter*, 1996, Vol. 1.
10. Zawojńska T., Arystotelesowska koncepcja człowieka podstawą racjonalnej działalności gospodarczej. *Zeszyty Naukowe Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego, Ekonomia i Organizacja Gospodarki Żywnościowej*, nr 117. doi:10.22630/EIOGZ.2017.117.1.